

НАТАЛИЈА ЛУДОШКИ

МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ О МИЛОШУ ЦРЊАНСКОМ

Иако тек два наслова¹ Младена Лесковца недвосмислено упућују на дело Милоша Црњанског, овај аутор чини се важним у контексту изучавања Лесковчевог научног и критичког опуса. Име Црњанског провлачи се кроз неколико Лесковчевих текстова – критика, новинских интервјуа и чланака, приватних писама. О њиховом односу казују и делови још увек, у целости, необјављене кореспонденције. Ти разбацани редови указују на то да је дело Милоша Црњанског (а како би и могло бити?) за Младена Лесковца представљало највећу вредност савремене српске књижевности.

С делом Црњанског Лесковац се сусрео као гимназист, почетком двадесетих година двадесетог века: „Из Новог Сад прешао сам у Сомбор, ту сам учио седми и осми разред гимназије. Ту сам открио *Дневник о Чарнојевићу*. Кажем свесно открио јер тада, у Сомбору, није било никога да ме упутује и каже било шта о Црњанском. Био је и он тада млад и непознат, тек је ступио на књижевну сцену; ипак, некада угледна сомборска књижара Миливоја Каракашевића добила је неколико примерака *Дневника*. И сада се сећам како сам читао ту књигу: нешто ми се отворило, као озарење, а пукло нешто пред очима и постало блиско као мало шта дотад. Никада младић не може заборавити кад одједном схвати да се може писати и друкчије него што су писали Толстој и

¹ „Југословенски писци на мађарском језику. (Miloš Crnjanski: örökös vándorlás. Fordította Csuka Zoltan).” *СКТ*, н.с., Београд 1941, LXII, 7, 549–554 и „Милош Црњански: Књига о Немачкој. Београд, изд. Геца Кон, 1931”, *ЛМС*, Нови Сад, CV, књ. 327, 1/2, 159–160.

Достојевски, и да тако, ето, неко већ и пише, а о стварима које су биле јуче.”²

Деценијама касније, реконструишући своје читалачко стасовање, Лесковац сведочи: „Мој нараштај је био изузетно срећан: неколико сјајних писаца израсло је готово на наше очи – Андрић, Крлежа, Црњански.”³ Пред сам крај живота, с по неколико епитета окарактерисаће велику тријаду југословенске књижевности: „Од наших писаца, ја мислим... па, да вам кажем да је Андрић највећи писац који се јавио од 1918. до данас, па то зна и мало дете! Ту је онда, одмах, и Црњански, ту је и Крлежа. То су три цина, је ли? Ако бих, од те тројице, направио неки редослед, онда бих рекао овако: најдаровитији, то је сигурно, бар по мом мишљењу – Црњански, али је неуједначен, хаотичан, недоследан, и некако, да кажем – незавршен. Андрић је латински мудар, перфектан, прецизан, дубок, а Крлежа бучан и буран, плодан и занимљив.”⁴

Име Милоша Црњанског – односно његово умеће евокације амбијента завичајне, тек минуле прошлости – исписује први пут Младен Лесковац, 1923, у тексту којим, као критичар, ступа на јавну сцену. У приказу књиге приповедака Исидоре Секулић, Лесковац, поред осталог, пише: „Збирка, видели смо, носи наслов *Из Прошлости* који сам собом казује и интонацију целе књиге. Догађаји, са којима и о којима се ради, – сви су око четрнаесте; то је та прошлост. Сви ми њу знамо. Било из новина, било из причања, из романа – у колико они постоје. – Али се ту ограничило на неке људе, на извесне крајеве и догађаје. Даље, т.ј. дубље није се ишло. Нико није узео у обзир једну провинцију пуну жита и вина, пуну благе и широке песме; заборавило се (осим једног изузетка: М. Црњански) на нашу ’малу царевину’, како је зову наши сељаци; на беле шћућурене кућице и оронуте, старе куће новосадске; на ’Народни завет’ оних озбиљних, у бради и брковима зараслих, очију новосадских матичара. А И. Секулић је изабрала баш ту, од јела и пића црвену и тешку Војводину, Нови Сад и аманет Матице новосадске”;⁵ запажа млади критичар под утиском нетом прочитаних страница *Дневника о Чарнојевићу*.

² Драгослав Адамовић, „Младен Лесковац (1904)”, *Разговори са савременицима*, Београд 1982, 197.

³ Исто.

⁴ Јосип Бабел, „Последњи разговор са Младеном Лесковцем. Песник у лику научника”, *НИН*, Београд, 15. фебруар 1991, бр. 2094, 40–41.

⁵ М. Лесковац, „Исидора Секулић: *Из прошлости*”, *Млада Југославија*, 1923/II, Загреб, бр. 6, 179–180.

Крајем двадесетих година Лесковац Црњанског помиње у неколико приказа, афирмишући преводилачке напоре војвођанских Мађара (пре свих Корнела Сентелекија) у посредовању између дела српских (и југословенских) писаца и мађарских читалаца. Извештавајући 1927. да: „Бачмеђеи Напло, добро уређивани мађарски дневни лист који излази у Суботици, доноси у свом божићном броју ... и неколико превода из наше савремене лепе књижевности”,⁶ Лесковац, уз остале, наводи и Црњанског, који је представљен песмом „Замореној омладини” у преводу Јована Поповића. Следеће, 1928, два приказа (у *Лейојису Мајици српске* и *Српском књижевном гласнику*⁷) посвећује „антологији модерне српске лирике” *Vazsalikom* (*Босиљак*) у преводу Јожефа Дебреценија и Корнела Сентелекија који је и начинио избор. У истом броју *Гласника*, иза Лесковчевог текста о овој антологији, нашао се и текст Црњанског о истој књизи, тачније њеној критичкој рецепцији: „Мађари о антологији српских песника”. Осим уводних десетак редака, текст Црњанског своди се на преведени извод из приказа Карла Аслањија објављеног у „највиђенијем мађарском књижевном часопису”, *Њуџају* (*Зајаду*).⁸

Нешто значајнији, у смислу тумачења дела Милоша Црњанског, јесте Лесковчев текст „Југословенски писци на мађарском” (1941),⁹ у којем се осврће на подухват Краљевске мађарске универзитетске штампарије, која је, у настојању да представи савремену југословенску књижевност, као прве три, од замишљених десет свезака, штампала *Сеобе* Милоша Црњанског, приповетке Славка Колара и роман *На кланцу* Ивана Цанкара. Лесковчев приказ односи се на превод „из српске књижевности” Золтана Чуке. У односу на преводиоце дела с хрватског и словеначког језика (Ласла Хадровича и Агоштона Павела) пред Чуком је стајао и најкомплекснији подухват. Преводаца ће зналачки одабрати репрезентивну *врло добру и јаку, сочну књигу*. Међутим, иако га Лесковац оцењује као „добар, врло добар” превод, Чука, када није умео да се носи с језичко-стилским особеностима романа Црњанског: „Јер ако језик г. Црњанског и није нимало идиом и наречје, онако како је то у Његоша или Љубише, ако и није

⁶ М. Лесковац, „Наши писци на мађарском”, *ЛМС*, год. СІ, св. 1–2, 1927, 243.

⁷ Књигу, објављену у издању суботичке Минерве, представио је у *Лейојису Мајици српске* (СП, књ. 315, св. 2, фебруар, 314–317), под насловом „Српска лирика на мађарском”, а у *Српском књижевном гласнику* (н.с. XXXIII, бр. 3, 237–239) под насловом „Мађарска антологија модерне српске лирике”.

⁸ *СКГ*, наведена свеска, 239–240.

⁹ *СКГ*, н.с., књ. XII, бр. 7, 549–553.

онолико пркосно издвојен и ћудљив као у Лазе Костића, ипак је у њему нешто особено и нарочито, што је можда више рафинерија но дубина, више мирис и слутња него друкше одредљиво. Што се пак стила г. Црњанског тиче, све нам се чини да се г. Чука помало устручавао да га својој публици преда онаквог какав он доиста јесте у оригиналу.” Очигледно ванредан зналац језика, не само матерњег већ и мађарског, замера Лесковац Чуки што: „...мало-мало, па тек сиђе и склизне са стила г. Црњанскога у слог који није изникао из ’Сеобе’, он је с времена на време стил г. Црњанског упрошћавао, рашчешљавао, његову барокну бизарност ублажавао, некако рационализовао...”¹⁰

Једини текст Младена Лесковца у потпуности посвећен списатељском умећу Милоша Црњанског јесте критика *Књи́ге о Немачкој*. Књига је изашла код Геце Кона 1931, а већ у јануарско-фебруарском двоброју *Лейтхоиса Мајшице српске*, исте године, штампана је Лесковчева критика.¹¹ Чињеница да су текстови Црњанског публиковани у овој књизи („Тајна Албрехта Дирера”, „Ирис Берлина”, „Осмех синагоге хришћанској цркви”, „Вицбург”) претходних година (1928–1930) били објављивани у часописима и листовима (*Српском књижевном гласнику*, *Времену*, *Полиџици*), објашњава Лесковчеву критичарску ажурност.¹² Будући један од првих приказа ове књиге Црњанског, Лесковац се у њему уздаје искључиво у своје импресије о њој. Јасно је да је до тада будно пратио дело овог писца али и критичку рецепцију о њему. То открива, између осталог, и навођењем квалификације које о стиховима Црњанског изриче, тих година, један од његових тумача – Марко Ристић. Лесковчева афирмација *Књи́ге о Немачкој* представља супротност често негативним критичким судовима изреченим на рачун носећих текстова у њој.

Шест фрагмената чине сведену Лесковчеву критику. Све самим суперлативима означава Лесковац Црњанског. „Дочаравалац, маг и сањар, г. Црњански путује са срцем на длану; цела његова књига – и поезија – је пенушава, екстатична. Најнеукротљивија коју смо можда икада имали”, поетски надахнуто пише Лесковац. И квалитети *Књи́ге о Немачкој*, запажа Лесковац, произилазе из већ препознатљивих поетичких одлика Црњанског. Подвлачи

¹⁰ Исто, 550–551.

¹¹ „Милош Црњански – *Књи́га о Немачкој*”, *Лейтхоис Мајшице српске*, CV, књ. 327, св. 1–2, 159–160. Исте, 1931. године, име Милоша Црњанског наводи Лесковац и у приказу књиге Бранимира Ћосића *Десет њисаца – десет разговора*, не изричући никакве оцене о Ћосићевом интервјуу с њим. (Видети: *ЛМС*, књ. CV, 328, св. 1–2, април–мај, 1931, 145–146).

¹² Осим наведених наслова *Књи́га о Немачкој* садржи још 6 текстова.

једну од основних стилских карактеристика (и) његове путописне прозе: жанровску хибридноћ текстова који су истовремено „и путопис, и есеј, и поезија, и литерарна репортажа” ... али поезија највише и најбитније, као све што г. Црњански пише”.¹³ Говорећи о „Ирису Берлина”, у којем „је дао ванредно сведочанство о модерној Немачкој”, каква до тада нисмо имали, осим изузетно код Винавера, запажа критичар и суматраистичку црту ових путописно-есејистичких текстова: свеопшту повезаност, невидљиву испреплетаност ствари и појава: „Г. Црњанскова књига ... не значи само да је после рата, у економском и идејном смислу, све ужасно измењено и испретурано, него и то да је свугде све одувек грозно испреплетано, час изненада повезано, час неочекивано раздвојено. *Да је живио! Иакав.* Као када се, одједном, и без претходних обавештења, груне у какав Шекспиров трећи чин.”¹⁴ Открива Лесковац у овој књизи, која „многим својим особинама јасније обележава г. Црњанског и тумачи га”, и један од заједничких именитеља авангардних „-изама”, визионарски занос и фасцинацију техничким донетима цивилизације: „љубав за данашњицу, ову најмодернију и будућу, љубав која је обележје многих данашњих европских и америчких писаца”.¹⁵

Издваја критичар текст, „Тајна Албрехта Дирера”, који је, истовремено, уверен је: „...једна од најбољих ствари које је г. Црњански написао”. На крају, Лесковац нотира снажну читалачку импресију и катарзично његово дејство: „На страну теза овог есеја – нађена, уосталом, врло фино – остаје нераздвојиво везан с њом ванредно тумачени начин прилажења песникове сликару, давање тога односа, у коме је нешто силно, неизбрисиво у сећању. После њега човеку је лакше, горче и мирније на души.”¹⁶

Лесковац не именује оно што назива *трезом*, као што не аргументује уверење о изузетности овог текста. Шта би се, дакле, Лесковцу, могло свидети, шта би одговарало његовом сензибилитету? То је свакако биографизам Црњансковог текста заснованог,

¹³ М. Лесковац, „Милош Црњански – *Књига о Немачкој*”, 159. Каснија истраживања, само потврђују Лесковчево запажање. Марко Неђић, у студији „Путописна проза Милоша Црњанског”, закључује: „Теорија суматраизма није, дакле, представљала само рану и тренутну песничку тему и егзалтацију Милоша Црњанског, већ је, после првобитног, искључиво лирско-медитативног значења, доцније све више добијала значење једног стваралачког става и једне сталне, скоро опсесивне мисли о животу, да би у извесним случајевима постала један од основних садржајних и тематских елемената у његовој путописној прози.” (*Књижевно дело Милоша Црњанског*, зборник радова, ИКУМ, БИГЗ, 1972, 287).

¹⁴ М. Лесковац, „Милош Црњански – *Књига о Немачкој*”, 159–160.

¹⁵ Исто, 160.

¹⁶ Исто.

добрим делом, на документу – породичној хроници исписаној руком великог сликара, његовим писмима и „дневнику путовања по Нидерландији”. Морао је Лесковац уживати у страницама на којима Милош Црњански пише о сликаревим прецима и пореклу: „По мајци, дакле, текла је у Албрехту Диреру густа франачка крв. Моћ почетка, зрна материног, проклијала је у свему његовом бићу, невидљивом снагом, у коју највише верујемо. Имао је у себи и дубок осећај везе са бившим животом својих родитеља, са жаљења због пролазности и сазнања непрекидне смене и наставка живота.”¹⁷ (Последњи редови, као да се тичу и Лесковчевог односа према роду и коренима.)

Међутим, инсистирајући у почетку на чињеницама, писаним траговима, Црњански, доцније, изневерава очекивања. Поменути *тйеза*, изведена је управо на експресионистичком одрицању моћи логичко-каузалне аргументације, позитивизма и историзма. Лесковац, присталица методологије историјске критике, *тйезу* прећуткује, не коментарише је јер, верујемо, не прихвата Црњанскову тврдњу да: „...његову [Дирерову] тајну скрива, а не открива његов живот”.¹⁸ Па ни сва есејизирања и студије, у одгонетању материјалног, конкретног, знаног, не откривају *тйајну* уметника, који је: „...створио дела којима разлог није поруџбина, већ неки тамни нагон стварања да би се, потмулим ужасом, одржала двострукост видљивог и невидљивог”.¹⁹ Уводећи и у есеј о Албрехту Диреру, у тај, *лични приказ, тйисан само због резултата менталних и скоро ситиријистичких*,²⁰ тезу о меланхолији уметника („да ли је то била меланхолија, или презирање живота и околине, не знамо”²¹), као претпоставци стваралачке генијалности, Црњански не може бити близак Лесковчевим ставовима о нужности виталистичких начела у уметности, њеном бодрилачком, „здравом” карактеру. Дирер каквим га види Црњански, постаје парадигма оне стражиловске двострукости, којом су преплетени живот и смрт, светлост и тама, Ерос и Танатос, човек и његова сенка: „Пример, просто, за двострукост живота знаног и незнаног, за жар бића видљивог и притајеног. Суморно нешто што гуши смех, једнако иде за Дирером, тако да он брзо оставља радост, приватну и уметничку као што је брзо оставио школу и играња у Млецима.”²² Дирер, а касније

¹⁷ Милош Црњански, „Тајна Албрехта Дирера”, *Есеји, Изабрана дела*, Београд 1983, 345.

¹⁸ Исто, 351.

¹⁹ Исто, 354.

²⁰ Исто, 364.

²¹ Исто, 385.

²² Исто, 378.

доминантно Микеланђело, својеврсни су alter ego, нашег писца, Црњанског.

Младену Лесковцу, у то време, далека је теза о *шајни*, неухватљивости и недокучивости, судбинској предодређености, *случају*. Спекулативне категорије, иманентне уметности, далеко су од логичких постулата, науке (па и историје књижевности), у уверењу да је све могуће довести у узрочно-последичну везу, емпиријски утемељити, спознати. За разлику од тада младог критичара са све израженијим аспирацијама према књижевној историји, „...Црњански је схватио да човек тражи неке друге путеве достизања до истине ... Есејистички и поетски вид сазнања имају, према овом аутору, од самог почетка примат и предност над научним, каузалистичким тумачењем света.”²³

Вођени, сваки својим позвањем, Лесковац дискурзиван, али с латентним поетским сензибилитетом, Црњански „...човек осећања, наслућивања, евокација и инвокација...”²⁴ сачуваће заједничку једну црту – усмереност на завичајни простор, Војводину;²⁵ окренутост баштини српског народа, и тражење инспирације у његовој историји; коначно, љубав према свом народу, детерминисану, у обојице, чињеницом да су рођени „на северној граници” у време када је она још увек означавала руб једне туђе земље, Аустроугарске. О томе шта је битна карактеристика његовог стваралаштва у младости, али и том свом усуду, Црњански се, у лето 1964. исповеда: „Национални осећај пре свега, као и код целе моје генерације. Љубав према свом, не баш сретном народу. Љубав према нашој заосталој књижевности. Та љубав није никаква заслуга. Она је просто последица мог рођења на северној граници нашег народа. То је имало за последицу претерани осећај национализма. Ја тиме тумачим пред самим собом скоро све што сам радио, писао, претрпео, до завршетка године 1934...”²⁶

Та патриотска настројеност, рефлектоваће се на Црњансков, али и Лесковчев неједнак однос према домаћој (српској) и страним књижевностима. Тако се 1933, иако својим интелекту-

²³ Горана Раичевић, *Есеји Милоша Црњанског*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 383, 389.

²⁴ У томе је Марко Ристић, на страницама *Енциклопедије Југославије*, са пуно кривих, неправедно изречених судова о овом писцу, у праву.

²⁵ Можда на овом месту треба указати на још једно Лесковчево запажање, али и вредносни суд – тиче се и Црњанског: „Сви знамо: наш роман, и баш када је најбољи (Матавуљ, Станковић, Андрић, Црњански), изразито је регионалан: историја га је осудила да такав буде.” (Видети: „’Певач’Бошка Петровића”, *Српске књижевне шеме*, Нови Сад 1988, 391).

²⁶ Анђелко Вулетић, „У Лондону, са Милошем Црњанским”. (Милош Црњански, *Исиунио сам своју судбину*, Београд 1992, 75).

алним профилом далеко од природе полемичара, чланком „Како ћемо да подижемо своју књижевност” Лесковац декларише као истомишљеник Црњанског у полемици зачетој текстом „Ми постајемо колонија стране књиге” (1932),²⁷ својеврсним наставком хајке отпочете 1929/30. дискредитујућим критикама о *Љубави у Тоскани* и „Ирису Берлина”. У наведеном чланку Лесковац пише: „Наша књижевност, да овде говоримо само о њој, има једно велико васпитно преимућство над страном, кад је блиска нашем животу. Зато јаче дејство има књижевност садашња него она из прошлости, национална књижевност јаче ће побудити људе него страна ... Зато јој морамо обезбедити услове за развиће. Између осталог она има као такмаце и те стране књижевности, на којима се учи. А слаб је то ученик који целог века остаје ученик ... Ми морамо да се бранимо од утицаја истих тих који нам дају пример развитка. Сувише копирања је опасност за нашу културну индивидуалност ... А није готово никаква тешкоћа у томе како ћемо доћи до добрих страних дела, него како да помажемо стварање наших. Ми имамо писаца који могу да стану у ред с најбољим страним. Зато је неразумљиво зашто су се толики људи подигли у одбрану стране књиге, кад би пре било места одбранити домаће књиге...”²⁸

И то је безмало све што је Младен Лесковац јавно изрекао о Милошу Црњанском у деценијама између два светска рата. Безмало, јер пишући 1939. „О Душану Васиљеву поводом петнаестогодишњице смрти”, Лесковац помиње и Црњанског. Стављајући Васиљева у сам врх међу писцима који тематизују ратну и поратну стварност, наводећи специфичности свакога од њих понаособ (Мирослава Крлеже, Драгише Васића, Вељка Петровића), за Милоша Црњанског ће устврдити: „...нико у ратна причања није унео толико месечарске, нихилистичке болећивости колико Милош Црњански”.²⁹

Каогод што Лесковац прати рад Црњанског, критичко перо Црњанског, тридесетих година, усмерено је и на Лесковчева прегнућа. О томе казује његов приказ „Ново издање Мажуранићевог епа 'Смрт Смаил-аге Ченгића'” који је приредио Младен

²⁷ *Време*, 9. и 12. март 1932.

²⁸ *Правда*, Београд, 11. III 1933, XXIX, бр. 10179, 9.

²⁹ *Из српске књижевности*, II, Нови Сад 1968, 276. Коначно, нотира Лесковац име Црњанског у Напоменама уз *Антологију старе српске поезије* у вези с песмом Милована Видаковића „Надгробни стихови”, како је насловљава Црњански преузимајући је из романа *Усамљени јуноша* и штампајући у часопису *Мисао* (Београд 1923. XI, 1, 23–24). „Из књиге Милована Видаковића, печатане 1810. год. преписао радосно год. 22. М. Цр.” (Видети наведену *Антологију*, 332).

Лесковац, штампан 9. марта 1935. у часопису *Идеје*.³⁰ У том тексту, уз примедбе које се односе на, по уверењу Црњанског, непотребна тумачења лексике, изречена је похвала Лесковчевом литерарном нерву и књижевноисторичарској спреми.

У идеолошком смислу двојица писаца су се тридесетих година морали разилазити: Лесковац је наклоњен грађанској левици, Црњански десничар. Дуго након Другог светског рата о Црњанском у комунистичкој Југославији не пише нико, па ни Младен Лесковац. Ипак, у његовој есејистици каткад се провуче име Црњанског. Његова лирика је – и по Лесковчевом уверењу – еталон, а он сам кључна појава послератног модернизма. Тако, есејизирајући о поезији Жарка Васиљевића, 1949. године, Лесковац ће у раним стиховима овог песника приметити: „Има ту нешто и од Црњанског”.³¹ Опет, године 1952. у тексту „Живан Милисавац о Душану Васиљеву”, поводом Милисавчеве студије *Песник њораз*, коментаришући ауторове налазе, Лесковац казује и о сопственој неуверености у утицај Ендреа Адија на југословенске песнике после Првог светског рата: „Остављам по страни веома спорно питање Адијева утицаја на Крлежу и Манојловића; чак ни код Црњанског мислим да не може бити говора о неком одређеном и одсудном ’утицају’.”³²

Да ли је и шта је Лесковац, као једна од кључних личности у Матици српској, могао учинити да дело Милоша Црњанског, за његове емиграције у Лондону, не буде заборављено? У Матичином *Леттојису*, док се на његовом челу налазио Марко Малетин, Црњански је 1927. штампано есеје „Песме старог Јапана”, „Хаикаи”, а 1929, за уредничког мандата свог пријатеља, Милана Кашанина, сећања о књижевности у годинама 1919/20. „Послератна књижевност”. Васа Стајић је 1935/36, у време свог секретарства и редакције *Леттојиса* (када му је десна рука млади Лесковац), покушао да га ангажује али је одустао, по свој прилици, због притисака осталих сарадника.³³ Доцније, после рата, све до 1967/68. године, прилога Црњанског у *Леттојису* нема. Црњански, додуше, нуди прилог: Живан Милисавац у писму Црњанском од 3. новембра 1956. захваљује писцу на писму и прилозима (Стајићево писмо и тестамент Исака Исаковича). Вели да су занимљиви, али их неће објавити у *Леттојису*, изговарајући се тиме да штампарија не

³⁰ Прештампан у књизи *Есеји, Сабрана дела Милоша Црњанског*, књ. 10, Београд 2008, 457–459.

³¹ „Жарко Васиљевић”, *Из српске књижевности*, II, 307.

³² Исто, 282.

³³ „Писма Васе Богданова Васи Стајићу”, *О Црњанском. Архивалије*, приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Нови Сад 1993, 101–106.

располаже другим словима сем савремених ћириличних. „Стога сам те хартије предао Младену Лесковцу, кога Ви вероватно познајете, да их објави у Зборнику Матице српске за књижевност и језик. Он Вас је о пријему вероватно већ известио. Иначе, разуме се, биће сачуване у архиви Матице српске.”³⁴

Ипак, Лесковац не заборавља Црњанског, као што не заборавља ни неколицину других проскрибованих књижевника и научника. Тако ће помоћи да се дела писаца попут Момчила Настасијевића, Веселина Чајкановића, Владимира Ћоровића, Слободана Јовановића, па и сами писци (Тодор Манојловић, на пример), врате у јавни простор. Када 1959. за загребачки Југотон, заједно с Ивом Франгешом, Маријаном Матковићем, Франом Петром и Драгутином Тадијановићем, начини *Антологију југословенске књижевности*, међу деветнаест аутора нашао се и Црњански. Приређујући зборник *Лаза Костић* (1960), Лесковац је сложио и текст „Лаза Костић” потписан именом Милоша Црњанског, начињен од фрагмената из предговора Црњансковог избора за *Песме и мисли о поезији* Лазе Костића (Београд, 1935) и *Ишаке и коментара* (Пролетар, Београд, 1959).³⁵

А када, деценију раније, почетком педесетих, од Милана Токина добија вест о могућем повратку Црњанског, Лесковац, не знајући ништа о томе, не скрива узбуђење: „...једва чекам да нешто сигурније о томе сазнам. Уколико Ви будете чули и начули ишта, јавите ми одмах. Мене то силно интересује. Не треба се заваравати: После Ђуре Јакшића и Лазе Костића, Црњански је најпоетскији и најаутентичнији лиричар српски. Безмерно бих се радовао да дође кући, да поново почне писати. Не *Идеје*, него песме, узлетања и вазнесења, на небеса и у подземља, српска и нерпска, – била би то свечаност наше књиге. Не знам шта да Вам кажем: Са каквим осећањима ће се вратити, ако се врати? Са каквим намерама, којим тоном, каквим срцем и умором, и раздраганошћу, и бригом? Знам да је имао тежак живот напољу, – како

³⁴ О Црњанском. Архивације, 23.

³⁵ У извесном смислу Милош Црњански могао је подстаћи Лесковчев рад на Костићевом делу. Наиме, Црњански, још 1935. године, читамо то у овом тексту у *Зборнику*, пише да жали што нису сакупљени Костићеве аутобиографски одломци, позоришне критике и његови есеји за које мисли да су изврени. Тако за библиотеку „Српска књижевност у сто књига”, приређујући двотомни избор из опуса Лазе Костића, Лесковац, 1962. године, поред песама и трагедија, чини избор и из прозног опуса и есејистике о позоришту овог писца. Испод Лесковчеве приређивачке руке, под насловом *Из мога животоа*, године 1988, штампани су мемоарски одломци Лазе Костића. А као редактор Костићевих *Сабраних дела* у издању Матице српске Лесковац се побринуо и за четири књиге овог аутора у којима су, осим приповедака, 1990. године публиковани и пишчеви текстови о позоришту, уметности, политици, као и новински чланци.

га је поднео, са скрушеношћу или са горчином? са тугом или са жаоком? – Све је то, Токин, важно, – скоро бих рекао судбоносно, по њега, по нас, по будућност. Волео бих да се врати са много воље за рад, са спремношћу да се и свађа (без тога и не иде!)... ако је Црњански још момак – може бити од огромног значаја за нашу књижевност. Све то мене много узнемирава, и верујте нема речи која ме је за последњих пет година толико узбудила колико Ваша вест о могућности његовог повратка. Осећам: то може бити огромна ствар. Не знам да ли ће бити. То зависи од много и много ствари, и у нама, али још далеко више од оних око нас”, пише Лесковац Токину из Новог Сада 10. августа 1951.³⁶ А годину дана раније, истом адресанту, поверава и следеће: „Случај М. Црњанског све ми је страшнији и трагичнији,” и наставља да коментарише примање вести о повратку Црњанског у београдским књижевним круговима: „...нико, сем И. Секулић, у Београду се због тога није узбудио: нико не разуме, не воли, не схвата шта М. Ц. значи, шта мора значити, шта ће још имати да значи за нашу поезију”. И од писаца сазнаје за Црњанскову (све)присутност: Ерих Кош наизуст казивао му је песму „Гардиста и три питања”, Душан Матић, случајни је сведок разговора двојице младића, који се слажу у томе да је Црњански наш највећи песник и казују стихове „Србије”. Интересује се Лесковац и где је изашао други део „Стражилова”: „(Први је у СКГ.) Ја сам све то имао преписано, па ми је узео Жарко Васиљевић; када је умро, нисам то нашао међу његовим хартијама. Данас имам у препису следеће: 1) Стражилово, 2) Србија, 3) Ово лето, 4) Суматра, 5) Стење, 6) Посланица из Париза. Колико се сећам, онде у рукопису који сам дао Жарку било је више. Шта Ви још имате? Јавите, и реците где то могу наћи”, пише Лесковац 4. маја 1950. Милану Токину, додајући у пост скриптуму: „Видите ли Ви да ми сви преписујемо стихове М. Ц?! Ко то може збрисати! Црњански се можда неће вратити, али, ево, он је међу нама, без икаквих претеривања.”³⁷ Радоваће се Лесковац када открије тих година раритетна издања Црњанског: „Сада, у Београду, у антикварници, нашао сам нов-новцат, неисечен примерак Дневника о Чарнојевићу. Узео сам га сместа, – не дам да се онде каља. Ако негде нађете чист, читав примерак Лирике Итаке, за мене, узмите ми га: мој је сав раскупусан, додуше, са поветом аутора”, моли Токина.³⁸ На полицама личне Лесковчеве библиотеке Црњански, очевидно, заузима посебно

³⁶ *О Црњанском. Архивалије*, 121.

³⁷ Исто, 115–116.

³⁸ Исто, 124–125. Писмо датирано 15. новембра 1951.

место. Лесковац ће бити и један од првих привилегованих чита- лаца поеме *Ламенти над Београдом*. Наиме, када је поема штампана у Јоханесбургу 1962. издавач ће, по пишком налогу, један од малобројних почасних примерака упутити Лесковцу.³⁹ До Црњанског, у Лондон, стижу вести из отаџбине; уз остало и глас да: „Лесковац говори о књизи у суперлативу”.⁴⁰

Јасно, Лесковац је Црњанског познавао. Могао га је виђати за својих студентских дана у Београду, од 1923. године. Могли су се, генерацијски релативно блиски, сусретати, у литерарним круговима и дебатама вођеним у кафани Хотела „Москва” и другде; или је Лесковац, у редакцији листа *Време*, где ради хонорарно као коректор током 1926. и 1927. године, могао упознати Црњанског?

С великим писцем Младен Лесковац је изнова ступио у контакт пре но што се овај вратио у земљу 1965. године. Двадесет једно писмо размењено је између њих на релацији Лондон – Нови Сад, углавном током 1962/63. године.⁴¹ Публиковани део те кореспонденције, писма Црњанског Лесковцу,⁴² казује о планираном објављивању пишчевих сабраних дела у Матици српској. Све се изјаловило будући да 1963. Црњански прекида све контакте с издавачима у Југославији због немогућности да му се исплате хонорари.

Зна се и за њихов сусрет након пишковог повратка у земљу. О тој посети Новом Саду (да ли и Матици српској?) биограф Милоша Црњанског бележи: „Почетком октобра 1965. одлази у Нови Сад. Дошао је на обданицу, а дочекали су га Младен Лесковац и Бошко Петровић. Ручали су на ’Тврђави’ – дан је био леп и сунчан. Црњански је био у свом изношеном лондонском оделу, али

³⁹ У писму Драшку Ређепу од 28. 8. 62. Црњански пише: „Господин Лесковац ми јавља да је Ламент од издавача добио. Ви нисте на издавачевом списку. Издање је врло скупо, па је издавач почасне примерке послао само на четири адресе...” (Драшко Ређеп, *Онај друји Бранко: разговори, писма, огледи*, Нови Сад 1985, 51.) Из Црњанскове преписке с издавачем Драганом Аћимовићем, чија је кућа „Гарамонд” објавила *Ламенти*, видимо да је издање разаслато не на четири, већ пет адреса; поименце на Криту Ђорђевић, Танасија Младеновића, Младена Лесковца, те на редакцијске адресе *Полишке* и *Борбе*. (Радован Поповић, *Бескрајни љави круг*, Београд, 2009, 281).

⁴⁰ Радован Поповић, нав. дело, 290.

⁴¹ Шест писама упућено је из Лондона на адресу Младена Лесковца, а петнаест писама упућено је из Новог Сада на адресу Милоша Црњанског. Вођена је, мање-више, континуирано, интензивно током 1962. (17 писама) и следеће 1963. (3 писма). Једно Лесковчево писмо (потписује заједно с Бошком Петровићем) датирано је 5. 5. 1977. године. Прво датирано писмо потписује Младен Лесковац 26. 2. 1962, последње (не рачунајући оно из 1977), од 9. 4. 1963, потписује Милош Црњански.

⁴² Нада Мирков, „Из преписке Милоша Црњанског са Младеном Лесковцем”, *Наце сиварање*, 1–4, Лесковац 2002, 12–20.

га је ’носио господственом једноставношћу и лежерношћу’.⁴³ У Лесковцу је могао Црњански имати саговорника, на шта наводи пишево вајкање, у писму Бошку Петровићу, датираним 2. јуна 1967: „Лесковац ми се никад није јавио у Београду. Где је?”⁴⁴

Све чињенице, сви писани трагови, видимо, не дају дефинитивне одговоре. Зашто, на пример, Лесковац, иако песника Милоша Црњанског означава суперлативима (*најдаровитији, најпоетскији, најаутиентичнији*), ни један свој текст не посвећује његовој лирици? Макар евокативно, с обзиром да није био критичар који се радо упушта у анализе. Док је Лесковац уредник *Летописа Матице српске* (од 1958. до 1964) текстови Црњанског нису штампани. Ипак, о његовим књигама за часопис пишу Драшко Ређеп (о *Конаку* 1959. и *Ламенју над Београдом* 1962) и Бошко Новаковић (о *Другој књизи Сеоба* 1963).⁴⁵ Опет, зашто Лесковац не штампа документа које Црњански шаље из Лондона 1956. године? Знамо за његов респект према делу и личности Васе Стајића. Исаковичев тестамент је управо документ каквим су крцате странице Лесковчевог *Зборника*. Да ли му уопште Милисавац уручује те хартије, или их без речи похрањује у Матичин архив?⁴⁶ Обојица, више него сложене личности (Црњански – човек парадокса, Лесковац – дивергентан: историк песничког сензибилитета, усмерен на послове од јавног значаја али истрајан и у, како ће рећи, *себичним задовољствима...*⁴⁷), непрестано измичу могућности рационалне спознаје. Обојица су предодређени, дакако, личним капацитетима, па и каприцима, али и оковани временом и околностима у којима су се затекли. Лесковац, и сам, деценијама после првог сусрета с Црњансковом „Тајном Албрехта Дирера” увиђа: „Човек је већа тајна но његово дело.”⁴⁸

Остају питања шта је за себе, у својим дневничким белешкама, својим ситним рукописом, забележио Лесковац о Црњанским? Драгоцене би било завирити у те странице – под условом да смо уверени у могућност разоткривања *тајне*.

⁴³ Радован Поповић, *Животи Милоша Црњанског*, Београд 1980, 233.

⁴⁴ О Црњанском. *Архивалије*, 140.

⁴⁵ „То, да пре, нисам сарађивао на ЛЕТОПИСУ, само је случајност, а не неки став”, пише Црњански Бошку Петровићу 1967. Исто, 139.

⁴⁶ „Шта би с тестаментом Исаковича који сам давно послао?”, пита се Црњански у писму Лесковцу од 6. 6. 1962.

⁴⁷ М. Лесковац, „Српска писма”, *Из српске књижевности*, I, Нови Сад 1968, 352.

⁴⁸ „Новинар Лаза Костић”, *Лаза Костић*, Нови Сад 1991, 316.